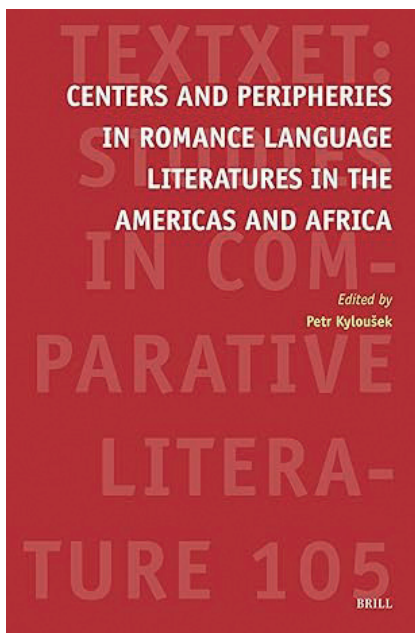

Ewa A. Łukaszyk

Uniwersytet Warszawski / Fundacja Calouste'a Gulbenkiana

ORCID 0000-0001-9969-0459

Dynamika marginesów. Procesy deperyferializacji literatur romańskich spoza Europy*[Centers and Peripheries in Romance Language Literatures in the Americas and Africa, red. P. Kylvoušek, Leiden 2024, ss. 623]*

Podział przestrzeni literackiej na centra i peryferie wydaje się pozostałością epoki kolonialnej, której ani dekolonizacja, ani globalizacja nie zdołały zatrzeć. W ostatnich dekadach doszło jednak do głębokiego przewartościowania tego złożonego układu; zmieniła się optyka szkół literaturoznawczych, które przeniosły swoją uwagę na badanie procesów emancypacyjnych rozgrywających się w peryferiach. Bez wątplenia ostatnie dziesięciolecia były naznaczone awansem peryferii, przynajmniej jeśli chodzi o widzialność na globalnym rynku literackim. Co więcej, wiele argumentów przemawia za tym, że to właśnie obszary peryferyjne były obdarzone największą transformacyjną skutecznością, wywołując rewolucyjne przemiany estetyk dochodzących do głosu w obszarach centralnych. A zatem nie tylko konsumowały płynące z intelektualnych

stolic idee, lecz napędzały ich nieustanną dekonstrukcję i odbudowę. Kształt globalnej przestrzeni literackiej jest zatem wypadkową cyrkulacji między obszarami centralnymi i marginesami, które stają się siedliskiem kontestacji i jej dostarczycielami do spragnionych nowości metropolii.

Naszkicowanie choćby przybliżonej kartografii literatur romańskich poza Europą, w Afryce i obu Amerykach (przez co należy rozumieć nie tylko Amerykę

hiszpańsko- i portugalskojęzyczną, ale i frankofońskie części Karaibów oraz literaturę Chicano w Stanach Zjednoczonych) jest gigantycznym przedsięwzięciem, stąd też nie dziwią rozmiary ponad 600-stronicowego tomu przygotowanego w ramach projektu finansowanego przez Agencję Naukową Republiki Czeskiej (GA ČR). Jest on wynikiem prac kilkunastoosobowej ekipy grupującej badaczy związanych z głównymi ośrodkami akademickimi w Czechach (Brno, Praga, Ołomuniec, Zlín) pod kierunkiem Petra Kylvouška. Został oddany do dyspozycji czytelników w poręcznej formule Open Access wydawnictwa Brill; można go pobrać bezpłatnie bezpośrednio ze strony wydawnictwa, co przyczynia się do zwiększenia dostępności dobrej jakościowo wiedzy również tam, gdzie brakuje środków i możliwości uczestnictwa w najnowszej humanistyce.

Teoretyczna rama, zarysowana z ogromną erudycją przez Petra Kylvouška, zostaje wypełniona przez bogaty wkład członków jego grupy badawczej, prezentujących mozaikę studiów przypadku, które mimo swej różnorodności tworzą spójny obraz. Daniel Vázquez Touriño przedstawia *casus* Ameryki Łacińskiej oglądanej przez pryzmat pluricentryczności cechującej jej hiszpańskojęzyczny obszar. Markéta Riebová analizuje szczególną przestrzeń kulturową ustanowioną przez literaturę Chicano. Literaturę brazylijską przedstawiają Eva Batličková, Zuzana Burianová i Caroline Ivanski Langer, do czego dodaje swój afroluzytanistyczny wkład Silvie Špánková. Maghrebem i szerzej, frankofońską przestrzenią post-imperialną w Afryce zajmują się Míla Janišová, Vojtěch Šarše i Petr Vurm. Przypadki karaibskie analizują Milena Fučková, Marta Hudousková oraz Martina Bařinová. Wreszcie literaturę metropolitalną badają Petr Dytrt, Eva Voldřichová Beránková, José Luis Bellón Aguilera i Chiara Mengozzi. Ciekawym detalem tego szerokiego obrazu jest rozdział autorstwa Daniela Paula Sampeya o frankofońskich reminiscencjach Luizjany. Wreszcie kolekcję studiów przypadku zamyka Eva Lalkovičová szkicem o umiędzynarodowieniu literatur peryferyjnych.

Tom składa się z trzech części. Pierwsza i najobszerniejsza z nich krąży wokół idei deperyferializacji literatur, które dawniej mogły być postrzegane jako marginalne ze względu na usytuowanie w geograficznych strefach pogranicza czy ekonomicznych strefach ubóstwa. Druga, o wiele skromniejsza, skupia się na doświadczeniach z kolei symbolicznej peryferializacji europejskich centrach, z których pierwszym i najważniejszym jest oczywiście Paryż, zestawiony z Madrytem i Rzymem. Wreszcie część trzecia gromadzi *case studies*, poświęcone starannie dobranym pisarzom reprezentatywnym dla tak odległych miejsc i zjawisk na świecie, jak Martynika i Haiti, Maroko, Kuba, Meksyk i literatura Chicano, czy wreszcie transindygenistyczna Brazylia. Jak w przypadku każdej obszerniejszej monografii wieloautorskiej, prezentacja poszczególnych rozdziałów byłaby nużąca, toteż warto skupić się raczej na teoretycznych założeniach książki i obrazie, jaki buduje ona jako całość. Warto uzupełnić w ten sposób istotną lukę, gdyż komparatystyka spod znaku globalizacji i studia nad literaturą świata są pod wieloma względami lepiej rozwinięte u naszych południowych sąsiadów (zarówno w Czechach, jak i Słowacji), niż w Polsce.

Punkt wyjściowy omawianych zjawisk, czyli sama ekspansja języków romańskich poza Europę, ma oczywiście kolonialne korzenie. Jednak ujęcie wykracza poza

poetykę postkolonialnej „przesyłki zwrotnej”¹, skupionej na rozrachunku z przemocą symboliczną² dawnych imperiów kolonialnych Hiszpanii, Portugalii, Francji czy Włoch. We Wstępie Kylaoušek powołuje się na prace takich autorów jak Jean-Marc Moura dla sfery frankofońskiej³, Walter D. Mignolo dla Ameryki hiszpańskojęzycznej⁴ czy wreszcie Silvano Santiago dla świata portugalskojęzycznego⁵. Warto również odnotować, że podstawowe dla tej pracy kategorie centralności i peryferyjności zostały sformułowane przez takich teoretyków, jak Immanuel Wallerstein⁶, Pascale Casanova⁷ oraz Franco Moretti⁸. W ogólniejszym znaczeniu redaktor tomu przywołuje także tradycje Koła Praskiego, które podzielało syntetyczny i dynamiczny ogląd zjawisk oraz intuicję, że to peryferie są źródłem innowacji ożywiających skłonne do stagnacji centrum.

Ujęcie oparte na pracach sprzed ponad dwóch dekad nie byłoby niczym rewolucyjnym, jednak Kylaoušek idzie dalej, wprowadzając pojęcie interliterackości, jakie ma zająć miejsce słów kluczowych charakterystycznych dla starszej, postkolonialnej szkoły, mówiącej o wertykalnych, hierarchicznych kategoriach, takich jak podległość, hegemoniczność czy zadłużenie (*indebtedness*) wynikające z jednokierunkowych przepływów. Nowy język opisu akcentuje równorzędne, horyzontalne relacje zmienności i przemienności, wymiany, różnorodności, współistnienia, otwartego udziału w globalnym obiegu. Przykładu takiego nowego ujęcia dostarczył chociażby Ottmar Ette w monografii proponującej nośną metaforę *TransArea*⁹. Bibliografia globalnych studiów literaturoznawczych jest oczywiście o wiele bogatsza i bardziej zróżnicowana, odsyła nie tylko do metafor otwartych rynków wymiany czy archipelagów (*pensée archipélique*

¹ Metafora „przesyłki zwrotnej” jest rozpowszechnionym w języku polskim rozwinięciem tytułu pionierskiej pracy B. Ashcrofta, G. Griffithsa i H. Tiffin, *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures is a 1989 non-fiction book on postcolonialism*, London 1989.

² W nawiązaniu do pojęcia przemocy symbolicznej (*violence symbolique*) zaproponowanego przez Pierre’a Bourdieu równoległe do terminów „władza” (*pouvoir*) i „dominacja” (*domination*) symboliczna, studia postkolonialne są często definiowane jako analiza przejawów przemocy rozumianej jako całość niesprawiedliwych, krzywdzących czy asymetrycznych relacji leżących w sferze idei, wyobraźni bądź pojęć, uskutecznianej za pośrednictwem społecznych nawyków narzuconych jednostkom i grupom podrzędnym. Taka przemoc ma subtelniejszy, bardziej ukryty, lecz nie mniej rzeczywisty charakter niż określone „fakty”, takie jak przypadki ludobójstwa, wysiedlenia i inne zaszłości militarne i policyjne, czy wreszcie namacalne przejawy eksploatacji ekonomicznej.

³ J.-M. Moura, *Littérature Francophone et théorie postcoloniale*, Paris 1999.

⁴ W.D. Mignolo, *Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges and Border Thinking*, Princeton 2010.

⁵ S. Santiago, *Uma literatura nos trópicos: ensaios sobre dependência cultural*, Rio de Janeiro 2000.

⁶ I. Wallerstein, *Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Berkeley 1974.

⁷ P. Casanova, *La République mondiale des Lettres*, Paris 1999.

⁸ F. Moretti, *Conjectures on World Literature*, „New Left Review” 2000, nr 1, s. 54–68.

⁹ O. Ette, *TransArea. Eine literarische Globalisierungsgeschichte*, Berlin–Boston 2012.

Glissanta), ale i do biologicznego języka stref życia (*ecozones*) i literackich biomów¹⁰. Następuje zatem odejście od systemów monocentrycznych, jakie w klasycznym ujęciu Casanovy tworzył Paryż, na rzecz oglądu, w którym samo centrum staje się prowincjonalne, a peryferie nawiązują pomiędzy sobą twórcze relacje, niekiedy z jego zupełnym pominięciem.

Rozdział I skupia się zatem na coraz mniej oczywistej w tym kontekście odpowiedzi na pytanie, czym jest centrum i co je stanowi, a co, dlaczego i na jakich warunkach jest peryferiami. Za ilustrację służy tu m.in. porównanie sytuacji Francji i Quebecu. Każda próba odpowiedzi na tak postawioną kwestię musi być jednak wieloaspektowa, przy uwzględnieniu estetycznych i pozaestetycznych czynników, takich jak chociażby stosunek produkcji do recepcji, mierzony częstotliwością translacji, czy koncepcja czasu (pojawia się tu frapująca teza o zanurzeniu peryferii w wiecznej terażniejszości). Rozdział II poświęcony jest zdefiniowaniu pojęcia deperyferializacji, czyli osiągania symbolicznej samowystarczalności przez emancypującą się literaturę. Kolejne rozdziały tej części książki (od III do XI) przedstawiają deperyferializację i wyłanianie się interperyferyjnych powiązań w różnych kontekstach geograficznych i kulturowych, od frankofońskich Karaibów, Maghrebu, poprzez sytuację Ameryki hiszpańskojęzycznej i literaturę Chicano, aż po Brazylię oraz frankofońską i luzofońską przestrzeń Afryki subsaharyjskiej (Angola, Mozambik). Szczególny przypadek stanowią tu podwójne peryferie (*in-between peripheries*), usytuowane pomiędzy potężnymi systemami, niejako w ich strefie zderzenia: na przykład literatura Chicano odsyła zarówno do świata hiszpańskojęzycznego, jak i angielskojęzycznej kultury dominującej w Stanach Zjednoczonych. Nieco odmienna jest sytuacja literatur portugalskojęzycznych, uwikłanych w na wpół peryferyjną sytuację samej ich metropolii w jej europejskim kontekście. Wreszcie różnorodność relacji interperyferyjnych prowadzi do ukształtowania się i wzajemnego wzmacniania emancypacyjnych obiegów wymiany i wpływu, takich jak chociażby *négritude* w wersji frankofońskiej i luzofońskiej, powiązana z angielskojęzycznym nurtem Harlem Renaissance.

Druga część książki skupia się na udziale obszarów centralnych w procesie deperyferializacji. Paryż zostaje tu przedstawiony nie w kategoriach hegemonicznego centrum, lecz miejsca spotkania peryferyjnych elit i negocjowania ich wzajemnych afirmacji. Jest to zatem dobrze nam znany Paryż Sartre'a i Camusa, których drogi krzyżują się wszakże z takimi postaciami, jak Fanon i Memmi, a ton awangardowym poszukiwaniom nadaje spotkanie ze sztuką czarnej Afryki. Nieco odmienna jest rola Madrytu, który nigdy nie zajmował analogicznej pozycji bezkonkurencyjnej stolicy w policentrycznym świecie hiszpańskojęzycznym. Jego rola zawsze była relatywna ze względu na istnienie alternatywnych ośrodków kultury zarówno na terytorium europejskim (jak na przykład Barcelona przywołanego tu Juana Goytisolo), jak i południowoamerykańskim (które reprezentuje z kolei Octavio Paz). Tak czy owak, rzecz można, że idee dekolonialne zagnieżdżają się w metropolii, wpływają też na samą kulturę dominującą, przyczyniając się do jej samodekonstrukcji i twórczej modyfikacji. Wpływ afrykańskich migracji kształtuje nawet dość przygodną metropolię kolonialną,

---

¹⁰ A. Beecroft, *An Ecology of World Literature: From Antiquity to the Present Day*, London 2015.

jaką był Rzym, ponoszący do dziś symboliczne konsekwencje prób ekspansji kolonialnej Włoch we wschodniej Afryce.

Zebrane w monografii studia przypadków ukazują zarówno odmienność lokalnych warunków, z jakich wyrastają formy językowo i estetycznie hybrydalne, jak i zbieżność procesów, co pozwala na dociekanie ogólniejszych prawideł dynamiki interkulturowej i autonomizacji symbolicznej. Są to częstokroć procesy przebiegające w poprzek granic wykreślonych niegdyś przez kolonialne imperia i utrwalonych przez trwający obecnie ład międzynarodowy, jak w przypadku tzw. literatury Aztlán, odsyłającej do pradawnej ojczyzny Azteków, leżącej gdzieś pomiędzy południową Kalifornią a centralnym Meksykiem i przedzielonej dziś niezwykle problematyczną granicą polityczną. Typowym zjawiskiem jest zmaczenie czystości języka, jego reterytorializacja, kreolizacja, a także wielojęzyczność, oscylacja między różnymi światami językowymi i konotowaną przez nie kulturą. Frankofonia, hispanofonia czy luzofonia są zatem jedynie hasłami wywoławczymi, za którymi kryje się znacznie bardziej złożona rzeczywistość, naznaczona wyjściową różnicą wagi wielkich i małych języków, pisma i oralności. Peryferyjne literatury romańskie w Europie i poza nią są zróżnicowane ze względu na naturę związków ze swoimi centrami; nie musi ona być wyłącznie kolonialna, czego przykładem może być silna zależność dziewiętnastowiecznej Lizbony od Paryża, poprzedzająca i nuansująca hegemoniczność luzofońskiego centrum względem Brazylii czy kolonialnej Afryki. Jeszcze ciekawszego przykładu dostarcza Luizjana z jej kreolskim językiem peryferyjnym nie tylko wobec francuskiej metropolii, ale i innych centrów kolonialnych, podwójnie marginalnym w stosunku do dominującej angielskojęzycznej kultury Stanów Zjednoczonych. Jest to zatem swoisty margines marginesów. Zarówno peryferyjność, jak i centralność są zatem pojęciami względnymi i biorącymi udział w łańcuchowych układach zależności: centrum posiadające własny układ peryferii może być zarazem peryferyjne w nadrzędnym, rozleglejszym układzie. Z kolei ośrodki marginalne tworzą własne układy interperyferyjne. Dobrym przykładem są Angola i Mozambik, współpracujące między sobą i z Brazylią, co pozostawia Lizbonę w nowej sytuacji wykluczenia.

Pomimo wielu zbieżności i frapujących punktów wspólnych, sytuacje literatur peryferyjnych i ich drogi poszukiwania samowystarczalności symbolicznej nie realizują pojedynczego paradygmatu. Rozbieżne są daty dekolonizacyjnych wydarzeń i chronologie procesów autonomizacji. Stąd konkluzja, że na gruncie środkowoamerykańskiej frankofonii, pomimo geograficznej bliskości, Haiti jest przykładem wczesnej dekolonizacji, autonomizacji i poszukiwania alternatywnego wobec Paryża centrum – znalezione w Quebecu – podczas gdy Martynika ilustruje wciąż jeszcze nierozwiązaną sytuację zależności symbolicznej i niezakończony proces deperyferializacji. Jednakże wobec różnego stopnia zaangażowania w politykę kolonialną, różna jest też siła oddziaływania dekolonizacji na tracącą swój status metropolię, co dobrze ilustruje przykład Włoch, gdzie główny impakt przeszłości kolonialnej pojawił się z trwającym kilka dekad opóźnieniem. Wywołują go ostatecznie dopiero fale migracyjne w drugiej połowie XX wieku.

Oryginalność literatur peryferyjnych (czy też zdeperyerferyalizowanych) polega na ich odrębnych liniach tradycji literackiej, budowanej częstokroć od XIX wieku, własnych formach pamięci, przeżywania miejsca i czasu, osadzonych w lokalnych kulturach i zasobach wyobraźni. Stąd właśnie potencjał światowych marginesów, zdolnych do

kształtowania centrów i całego obrazu ogólnej literatury świata (*Weltliteratur*). Pozostaje on w zależności od ekonomicznych czynników globalizacji, przekładających się na materialne i instytucjonalne podstawy rynku literackiego, obiegu translacji, definiowania kryteriów wartościowania i dystrybucji uznania. Jednak często podkreślana obawa przed homogenizacyjnymi skutkami globalizacji nie znajduje potwierdzenia. Powszecność zapożyczeń rodzi autonomizacyjny opór i pragnienie samowystarczalności, a fragmentacja przestrzeni symbolicznej nieustannie przeciwdziała zacieraniu różnic.

Książka zasługuje na specjalną rekomendację, gdyż przedstawia nie tylko historię powstawania i afirmacji nowych literatur. Opowiada też historię literatur w zasadzie dobrze nam znanych w zupełnie nowy, często zaskakujący sposób. Doskonałym przykładem jest tu rozdział poświęcony Paryżowi pierwszych dekad powojennych. Co więcej, pomaga usystematyzować wiedzę o autorach dziś już w zasadzie kanonicznych, jak chociażby René Maran czy Abdelkébir Khatibi, którzy zaledwie kilka lat temu nie byli obecni w uniwersyteckich sylabusach. Warto też docenić śmiałość globalnych syntez, konsekwencję w budowaniu złożonych konstrukcji problemowych zamiast linearnej narracji historycznoliterackiej, zasięg pomostów nieustannie przerzucanych przez współautorów ponad lokalnymi studiami przypadków. Zdarza się to rzadko – a przynajmniej nie dość często – w polskich pracach o podobnym charakterze; zwykle brylują w tym natomiast autorzy anglosascy czy powiązani z wiodącymi uczelniami zachodniej Europy i Stanów Zjednoczonych, co samo w sobie stanowi przykład funkcjonowania złożonego podziału na centra i peryferie – nie tylko w literackiej, lecz także akademickiej przestrzeni. Chcąc nie chcąc, pozostajemy w tę rzeczywistość uwikłani, również jako literaturoznawcy. Koledzy z Czech omawianą tu monografią nie tylko dokonali opisu procesów deperyferializacji literatur romańskich spoza Europy, ale też poczynili krok w stronę swojej własnej deperyferializacji akademickiej, przełamując ograniczenia, jakie wciąż jeszcze ciążyą nad humanistyką w Europie Środkowej.

Bibliografia

- Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H., *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures is a 1989 non-fiction book on postcolonialism*, London 1989.
- Beecroft A., *An Ecology of World Literature: From Antiquity to the Present Day*, London 2015.
- Casanova P., *La République mondiale des Lettres*, Paris 1999.
- Ette O., *TransArea. Eine literarische Globalisierungsgeschichte*, Berlin–Boston 2012.
- Centers and Peripheries in Romance Language Literatures in the Americas and Africa*, red. P. Kyloušek, Leiden 2024, <https://brill.com/display/title/68744>
- Mignolo W.D., *Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges and Border Thinking*, Princeton 2010.
- Moretti F., *Conjectures on World Literature*, „New Left Review” 2000, nr 1, s. 54–68.
- Moura J.-M., *Littérature Francophone et théorie postcoloniale*, Paris 1999.
- Santiago S., *Uma literatura nos trópicos: ensaios sobre dependência cultural*, Rio de Janeiro 2000.
- Wallerstein I., *Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Berkeley 1974.